

ՊԱՏՄԱԿԱՆՆ ՈՒ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆԸ
ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԱՆՈՒԿԻ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՅՈՒՄ

Վարդգես Մանուկն ու իր հիմնադրած Վարդգեսավան բնակավայրը հիշատակված են պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» այն հատվածում, ուր խոսվում է Հայոց Վաղարշ թագավորի ծավալած շինարարության և Վաղարշապատի մասին: Նա գրում է. «Մա պատեաց պարսպաւ եւ զհօր արանն Վարդգեսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. գորմէ յառասպելն ասեն».

Հատուած գնացեալ Վարդգես մանուկն

Ի Տոհաց գաւառէն, գՔասաղ գետով,

Եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով,

զԱրտիմեղ քաղաքաւ, գՔասաղ գետով,

Կռել կռիւն գոռումն Երուանդայ արքայի:

Այս Երուանդ՝ առաջինն է, Սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, գորոյ գրոյրն կին առեալ Վարդգեսի շինեաց գաւառս զայս»¹:

Բերված հատվածից պարզվում է, որ ապագա Վաղարշապատի տարածքում գոյություն ունեցած Վարդգեսավան բնակավայրը՝ «հօր արանն Վարդգեսի», ունեցել է իր նախորդը՝ «Արտիմեղ քաղաք»-ը: Մի պահ կարող է թվալ, որ խոսքը քարաշեն պարիսպով պատված իսկական քաղաքի մասին է: Բայց եթե Արտիմեղը այդպիսին է եղել, ապա նրա հետևորդ Վարդգեսավանը ինչո՞ւ ոչ թե քաղաք, այլ արան է կոչվել, իսկ եթե Արտիմեղ-Վարդգեսավանի քարաշեն պարիսպը կար, ապա Վաղարշ թագավորը ինչո՞ւ էր պարսպապատել բնակավայրը և այն վերանվանել *Վաղարշապատ*: Կարծում ենք, որ գործ ունենք տարբեր որակի՝ փայտաշեն և քարաշեն պարիսպների հետ: Արտիմեղն ունեցել է, ըստ երևույթին, փայտաշեն և արդեն իր դարն ապրած պարիսպ, որը Վաղարշ թագավորի (հավանաբար, Վաղարշ I-ի՝ 117-140-ական թթ.) կողմից փոխարինվել էր քարաշեն պարսպով: Եթե Շրէշ բլրի վրա գտնված Արտիմեղ-Վարդգեսավանը առհասարակ անպարիսպ լիներ, ապա պատմահայրը այն կկոչեր պարգասյես «արանն Վարդգեսի», այլ ոչ թե «հօր արանն Վարդգեսի»:

Հայտնի է, որ հնագույն բնակավայրերը կառուցվում էին բարձունքների վրա, ուստի «գիտենք, որ «քաղաք» նշանակող բառերը բուն «բարձունք կամ ամրություն» նշանակությունն ունեն»² Հմմտ. հնդեվրոպական նախալեզվի միևնույն արմատից ծագած ազգակից լեզուների այն բառերը, որոնց մի մասը «բարձունք» է նշանակում, իսկ մյուս մասը՝ «քաղաք» (օրինակ, հայ. *բարձունք, բարձրավանդակ*, հին գերմ. *bērg* «գեղ», բայց նույն այդ լեզվում *barg* «քաղաք»)՝³ Նույն կերպ, Շրէշ բլրի վրա գտնված հնագույն բնակավայրը *Արտիմեղ* անունը կարող էր կրել ինչպես բարձունքի վրա գտնվելու, այնպես էլ փայտաշեն պարիսպ ունենալու պատճառով: Դա ապացուցվում է *Արտիմեղ* տեղանվան ստուգաբանությամբ: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե *Արտիմեղ* տեղանունն առնչվում է հունական *Արտեմիդ* դիցուհու անվանը: Սակայն, քանի որ այն շատ ավելի վաղ ժամանակներում է ստեղծվել, քան հելլենիզմի դարաշրջանը, ապա նրա ստուգաբանությունը պահանջում է հայոց լեզվի հնագույն ժամանակաշրջանի բառապաշարի վերհանում:

¹ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Եր., 1981, Բ, կէ:

² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 542:

³ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 413-414:

Արտիմեդ <*արտի-մեդ տեղանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է Վանա լճի *Արտի* կղզու անվանը, իսկ դրանց *արտ-* հիմքը առկա է նաև սեպագրային Ardini բաղադրի անվան (Մոծածմիթի լեռնային քաղաքապետարանիստն էր), արաբական աղբյուրներից հայտնի Սասուն-խութի լեռնցիների *artan* (արաբերեն՝ al-artan) անվան և հայերեն *արտեան* «ղեռան գագաթ» բառի մեջ: *Արտիմեդ* տեղանվան *արտի* բաղադրիչի և *Արտի* կղզանվան մեջ հիմքային *արտ-ին կցորդված է -ի վերջածանցը, Ard-imi տեղանվան մեջ -իմ կամ -մի, իսկ *artan* անվան մեջ -ան վերջածանցները: *Արտեան* <արտեան> բառի կազմության տեսանկյունից հմմտ. *երկեան*, *իջեան*, *հոտեան*, *օթեան* բառերի համապատասխան մասերը: *Արտ- արմատի, նրանով կազմված *Արտի-մեդ* տեղանվան առաջին բաղադրիչի, *Արտի* կղզանվան գուգահեռներին կարելի է հանդիպել նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում. հմմտ. հին հնդկ. adri- «սար, ժայռ» և իլլյուր. adri «ժայռ, խութ» բառերը:⁴ Այս առթիվ պետք է ի նկատի առնել ինչպես հ.-ե. <հայ. տ հնչյունափոխությունը, այնպես էլ հայերենին բնորոշ հ.-ե. <dr> հայ. -րտ դրափոխությունը (հմմտ. *արտի/արտիկ*, *արտորալ*, *արտօսք*): Այսպիսով, Շրեշ բլրի վրա կառուցված *Արտիմեդ* տեղանվան *արտի-* բաղադրիչը նշանակել է «բլուր, բարձունք» (թերևս նաև «ղեռ, խութ, կղզի»):

Արտի-մեդ բաղադրիչներից բաղկացած տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ *մեդ*-ը, ևս հնդեվրոպական-հայկական ծագում ունի: Մենք այն համարում ենք *մոյթ* «նույթ, ենցուկ, հենարան, մի բան հաստատ պահելու համար տակը դրված *ցից*» բառի արմատակիցը: *Մոյթ*-ը ծագում է հ.-ե. *meuthi- նախաձևից, որի հիմքում հ.-ե. *mei- «ցից տնկել, ցցով ամրացնել» արմատն է:⁵ Այս նույն արմատից են ծագում ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. meti «նույթ, ցից», mita «հաստատված», mit «առնված ցից», լատին. meta «սահման, ծայր», тито «պարսպել, պատ քաշել», турс «պատ», լիտվ. mištas, լատիշ. miets «ցանկապատի ցից» և այլն:⁶ *Արտիմեդ* տեղանվան դեպքում, բնականաբար ի նկատի ենք առնելու հնդեվրոպական ծագումով *մեդ* բաղադրիչի ոչ թե «ցից» նշանակությունը, որն արդեն իսկ ուներ *մոյթ* արմատակից բառը, այլ այնպիսի մի ընդգրկում նշանակություն, որպիսիք ունեին իրենց հնդեվրոպական ազգակիցներից լատիններեն турс «պատ» և тито «պարսպել, պատ քաշել» բառերը: Ըստ այսմ, *Արտիմեդ* տեղանվան իմաստը լինելու էր «ցցապատնեշ ունեցող բլուր, փայտաշեն պարիսպով բնակավայր»: Այդպիսին էր լինելու Շրեշ բլրի վրա կառուցված նախնական բնակավայրը, որի հետևորդ Վարդգեսավանի հիմնադրումը ժողովուրդը վերագրել էր առասպելաբանական-վիպական Վարդգես Մանուկին:

Հայոց հին բանահյուսության այս կերպարի սերտ առնչությունը Քասաղ գետի հետ, իր անվան *Վարդ*- (<*վարդ < հ.-ե. *ued- «ջուր, գետ») բաղադրիչը և անվանը կից *մանուկ* մակդիրը հուշում են, որ մա ըմբռնվել է այնպիսի մի թուխմանուկ՝ ջրային պաշտելի ոգի, ինչպիսիք ավելի վաղ ըմբռնվել են նաև Սևանա լճին առնչված *Վեդուրը (Վեդ-ուր հմմտ. հ.-ե. *ued- «ջուր, գետ» և *ուր «տրդի»), որի անունից է առաջացել սեպագրային *Վերդուրի-էթիունի* մերձսևանյան ցեղամիության անունը, և Ախուրյան գետին առնչված *Ախուրը (*Ախ-ուր* հմմտ. հ.-ե. *ak- «ջուր» և *ուր «տրդի»), որի անու-

⁴ Գ. Զահուկյան, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, Եր., 1970, էջ 13, ծան. 8: Մ. Պետրոսյան, «Շարայի ցեղամիությունը» *Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում* (մ.թ. ա VI-V դդ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 12, էջ 71, ծան. 42:

⁵ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 343:

⁶ Նույնը:

նից ունենք *Ախտրեան* գետանունը և սեպագրային *Ախտրիանի* բնակավայրի անունը:⁷ Հայոց պաշտելի այս ոգիները ազգակիցներն են եղել հին իրանցիների և հին հնդկների *Այամ-Նասայամ* կոչված (քառացի՝ «ջրերի զավակ») աստվածությունների: Դեռևս բնապաշտական հեռավոր ժամանակներում սկիզբ առած ջրային ոգիների պաշտամունքը մեր հավատալիքներում հարատևած լինելու մասին Մ.Արեղյանը գրում է. «Շատ աղբյուրներ, հատկապես գետեր ու լճեր համարվում են բնակատեղիներ առասպելական մարդկերայ և կենդանակերպ էակների, որոնք ունեն հրեղեն բնույթ և *հրեղեն* էլ կոչվում են»:⁸ Այդ հրեղեն էակները մաև լուսեղեն են համարվել և *լուսեղեն* կոչվել: Հայ ժողովրդական հեքիաթներից մեկում «ժուրմիկ *հրեղեն*» աղջիկը՝ իր ապագա փեսացուին ասում է. «Չը լսե՞ր իս, ընձի *Լուսեղեն* կըսին, ես Ջրերու թագավորի աղջիկն իմ, հըտ իմ մամուն ու պապուն կը բնակոյին մըջ յաղբրական»:¹⁰

Ջրային ոգիների հրեղեն-լուսեղեն ըմբռումը ի նկատի առնելով՝ փորձենք ստուգաբանել Վարդգես Մանուկի հայրենի եզերքի և նրա բնակիչների անունները: Հնդեվրոպական մախալեզուն ուներ *dei- «փայլել, լուսավորել» արմատը, որի *diu- ածանցյալից է ծագում մեր լեզվի *տիւ* «օր, օրվա լուսավոր մասը» բառը: Նույն *dei- արմատից -ey մասնիկով ստեղծվել էին *deieyo «լուսավոր», իսկ -yo մասնիկով՝ *deiyos «աստված, երկինք» բառերը: Այս արմատին հանգող բառերից են. հին հնդկ. divyo «երկնային», dēva «աստված», ավեստ. daēvō «դև», հուն. Διός/Ζεός «Զևս», լատին. deus «աստված» և այլն:¹¹ Սրանց արմատակիցներն են ոչ միայն մեր *Տիւր* (<*տիւ-ր)¹² դիցանունը՝ մտավոր և հոգևորփո լույսն անձնավորած աստծու անունը, այլև **տիւ* (<*deieyo) բառը՝ որպես լուսեղեն էակներին տրված ընդհանրական անուն: Վերջինս պետք է տարբերել արմատակից և մույնահնչյուն *տիւ* «օր» (<*diu-) բառից: Լուսեղեն էակների **տիւ* անվանումը ուղղական հռչակի հոգնակի թվով կոմենար **տիւք*, իսկ սեռականի հոգնակի թվով՝ **տուաց* տեսքը (հմմտ. *տիւ* «օր», որից՝ *տուընջեան*, և *Աստուած* <*աս-տիւ-ած): Իսկ **տուաց* > *Տուիաց*՝ *հ* հնչյունի հավելումով՝ այնպես, ինչպես *գիհի* բառի մեջ: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ մախնական **գի*-ն «ստանալով ծառ կամ քույս նշանակող *ի* մասնիկը, դարձել է **գիհ*, որ հորանջի պատճառով ներմուծելով *հ*, ստացվել է *գիհի*»:¹³ Ուրեմն, **տիւք*՝ նշանակում է «լուսեղեններ», **տուիաց*՝ «լուսեղենների», իսկ *Տուիաց գաւառ*՝ «Լուսեղեն էակների գավառ»:

Տուիաց գավառը տեղորոշվել է Քասաղ գետի ավազանում, որովհետև Վարդգես Մանուկը այս գետով էր հասել Արտիմեդ: Քասաղի վտակներից մի քանիսն սկիզբ են առնում Արագած սրբազան լեռան լանջերից: Որ այս լեռը սրբազան է համարվել թե՛ բնապաշտ, թե՛ հեթանոս, թե՛ քրիստոնյա հայերի կողմից, պարզում է հայոց հին տոմարը, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ամսվա 20-րդ օրը ձևաված էր այս լեռան պաշտամունքին, ուստի և կրում էր *Արագած* անունը: Արագածի՝ սրբազան լույսի աղբյուր համարվելու փաստն են արձանագրել ինչպես նրան առնչվող Լուսավորչի մշտավատ կանթեղի մասին ավանդազրույցը, այնպես էլ լեռանը կից գավառի *Նիգ* (Նիգատուն) անունը: Հմմտ. *Նիգ* բառը, որը նշանակում է մաև «ձողաձև կամ գեղանաձև լույս, որ երևում է

⁷ Մ. Պետրոսյան, Մ. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, «Ջրերի զավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի տեղանուններում, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», պրակ I, Գյումրի, 1998, էջ 78-80:

⁸ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 82-83:

⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. X, Եր., 1967, էջ 20:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 17:

¹¹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 410:

¹² Է. Աղայան, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Եր., 1986, էջ 61 - 62:

¹³ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 627:

ամպերում».¹⁴ Սրանցից բացի, Վարդգես Մանուկի հայրենիք տանող ճանապարհն է ցույց տալիս նաև Քասաղ գետի՝ Արագածից սկիզբ առնող Շաղվարդ վտակը:¹⁵ Գր. Ղափանցյանը *Շաղվարդ/Շաղվերդ* գետանվան *վարդ* < **վաղր* բաղադրիչը նույնն է համարում *Շղվարդ*, *Թաղավարդ* տեղանունների և *Վարդաառ* տոնանվան համաեռնիք բաղադրիչների հետ՝ խեթերենի հետևությանը դրանց վերագրելով «ջուր» նշանակությամբ:¹⁶

Այդ նույն բաղադրիչն ունեն նաև *Վարդամարգ* (< **վաղր-ա-մարգ*) գետանունը, *Նուարդ* (< **նու-վաղր*) և *Վարդգէս* (< **վաղր-գէս*) դիցանունները:¹⁷ Վերջինս ջրերի պաշտամունքին է առնչվում ոչ միայն իր առաջին՝ *Վարդ*, այլև երկրորդ՝ *գէս*, բաղադրիչով: Այն նույնն է լինելու, ինչ *Գիսան* է դիցանվան *Գիս* < *գէս* բաղադրիչը (Գիսանի պաշտամունքի վայրն հայտնի էր *Իննակնեան*՝ «ինն ակունք ունեցող» անունով): Եթե *Շաղվարդ* գետանվան *վարդ* < **վաղր* բաղադրիչն առնչվում է Վարդգես Մանուկի ջրային բնույթին, ապա իր *շաղ* բաղադրիչով էլ գետանունը, մեր կարծիքով, պետք է, որ առնչվի նրա լուսեղեն եությանը: Հայերեն շող «արևի ճառագայթ, նշույլ, ցուլ», «լուսավոր, փայլուն» բառը¹⁸ ունեցել է իր *շաղ* տարբերակը, որի երբեմնի գոյության մասին են խոսում *շաղաղ* «շողացող, փայլուն, պայլուն»,¹⁹ *շաղաւար* «եթեր կամ եթերային մասերից մեկը» և *շաղաւարիկ* «լուսնի կամ աստղերի շարժվելը» բառերը:²⁰ *Շող*-ի ձայնադարձով *շաղ* տարբերակն էլ, ամենայն հավանականությամբ, դարձել է առաջին բաղադրիչը *Շաղվարդ* (< **շաղ-վաղր*) գետանվան, որն այսպիսով նշանակել է «լուսավոր ջուր, լուսե գետ»: Հմմտ. հայոց ուշ հավատալիքների սրբազան աղբյուրների *լուսաղբյուր* անվանումը և աղայիսիք ունեցող տեղանքի ու բնակավայրերի *Լուսաղբյուր* անունները:

Անկասկած, բուն առասպելում Վարդգես Մանուկն ընկալվել է այնպիսի մի ձկնամարդ (մարդաձուկ), ինչպիսիք, հայոց հավատալիքների համաձայն, բնակվում էին մեր լեռնաշխարհի առանձին գետերում և լճերում: Արարատյան դաշտում, Էջմիածնի շրջանում գտնվող Մեծամոր (Ակնա, Ալոր) լճի²¹ վերաբերյալ պատմում էին, որ «Այս լիճը լիքն է հրեղեն ձկերով, սպիտակ գոմեշներով, *մարդաձկներով* և ուրիշ կենդանիներով»:²² Իսկ Էջմիածինը նույն Վաղարշապատն է՝ Վարդգես Մանուկի հիմնադրած Վարդգեսավանը («առան Վարդգեսի»): Վարդգես Մանուկն իր ջրային բնույթով և լուսեղեն եությամբ նաև հայ ժողովրդական մի շարք հեքիաթներից հայտնի ձկնամարդու գուգահետ կերպարն է: Հեքիաթային այս կերպարը նախ ձուկ է, ապա լուսերես մի պատանի կամ երիտասարդ, որն իր մերաշխարհային բարի գործերն ավարտելուց հետո վերադառնում է դառնում և խորասուզվում իր հարազատ տարերքը:

Սրանց ընդհանուր առասպելաբանական հենքը եղել է ձկնամարդ առասպելաբանական էակի և նրա իրական մախստիպ ձկան տոտեմական պաշտամունքը՝ իր նյութական արտահայտությունը գտած ի դեմս վաղ էթիունյան «վիշապ» կոչված

¹⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 450:

¹⁵ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեարյան, Հայկական ՄՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 149:

¹⁶ Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Եր., 1961, էջ 152; Գր. Կանանյան, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Եր., 1956, стр. 287-288

¹⁷ Ս. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 71-72:

¹⁸ ՀԱԲ, հ. III, էջ 529:

¹⁹ Առ. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Եր., 1944, էջ 495:

²⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 489:

²¹ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեարյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

²² Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 79:

ձկնակերպ քարակոթողների: Վարդգես Մանուկի նախատիպ ձկնամարդ աստվածության պաշտամունքի նյութերն արտահայտությունները մասնավորապես լինելու են Արագածի ձկնակերպ քարակոթողները: Ի տարբերություն իր զուգահեռ կերպարների՝ մյուս ձկնամարդ էակների, Երվանդունյաց արքայադստեր նկատմամբ տածած սիրո պատճառով առասպելական-վիպական Վարդգես Մանուկն իր հարազատ ջրային միջավայր չէր վերադարձել, այլ «հատուած գնացել» (ըստ երևույթին, մահ մահկանացու դարձած) ամուսնացել էր արքայադստեր հետ և, ժողովրդի պատկերացմամբ՝ որպես իրենց սիրո առհավատչա, Քասաղ գետի ափին կառուցել էր Վարդգեսավանը:

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ И МИФОЛОГИЧЕСКОМ В ЛЕГЕНДЕ ВАРДГЕС-МАНУКА

____ Резюме ____

____ С. Петросян ____

В недрах общиндоевропейской мифологии зарождались образы индоиранского божества Апам-Напам (дословно – “сын вод, отпрыск вод”) и древнейшего армянского божества “сын воды”. В разных районах Армянского нагорья “сын воды” носил разные имена. В бассейне реки Ахурян он назывался *Aḫur. От этого теонима происходят потамоним *Ахурян* (Ախուրյան) и клинописный урбо-ним *Aḫuriani*. В бассейне озера Севан “сын воды” назывался *Uedur. От этого теонима происходят клинописный этноним *Ueduri* и хороним *Ueduri-Etiuni*. По древнеармянским эпическим сказаниям, Вардгес-Манук является основателем Вардгесавана (впоследствии – город Вагаршапат) у реки Касах. Прототип эпического Вардгес-Манука также божество, связанное с водой. Вероятно, *Вардгес* (Վարդգես) один из вариантов имени “сына воды”. Компонент *Вард* в теониме *Вард-гес* одного происхождения как с компонентом *вард* в потамониме *Шагвард* (Շաղ-վարդ приток Касаха), так и с компонентом *Вард* в имени праздника *Вардавар* (Վարդ-ի-ւան). В основе этих компонентов лежит слово индоевропейского происхождения *вард<*uadr- “вода, река”.